

ПОСТАТІ УКРАЇНСЬКИХ МОВОЗНАВЦІВ

Світлана Єрмоленко

ОРГАНІЗОВАНИЙ РОЗУМ (пам'яті академіка В. М. Русанівського)

Саме така характеристика спадає на думку, коли йдеться про Віталія Макаровича Русанівського, відомого українського мовознавця, академіка НАН України, якому в червні 2011 року мало б виповнитися 80 років, але, на жаль, уже п'ятий рік, як його немає з нами. Про організований розум цього неординарного вченого згадують різні покоління українських мовознавців, які прийшли в науку в 60-90 роки ХХ ст. і яким пощастило працювати разом із Віталієм Макаровичем.

Звертаючись до стилістичної фігури (у риторичі це фігура *анакладис*) — *Організований розум* — це розумна організація, у якій обидва поняття 'організація' і 'розум', втілені в різних граматичних формах, виявляють логічні відтінки цілісного змісту, — наголошуємо на особливому таланті Віталія Макаровича як організатора науки і глибокого всебічного дослідника української мови в її історії та сучасності, в її зв'язках з іншими слов'янськими мовами. Цей талант позначився на різних аспектах багаторічного ефективного керування науковою установою (упродовж багатьох років — заступник директора Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні, понад 15 років очолював цю наукову установу), керував науковими підрозділами (відділами) в Інституті мовознавства.

Кожне засідання відділу, вченої ради, теоретичного семінару перетворювалося на справжню школу, своєрідне навчання,

по-сучасному кажучи, майстер-клас, коли слухачі мали змогу почути оригінальні, глибоко філософські міркування керівника, що спонукали до наукової творчості.

Динамічний характер розуму Віталія Макаровича виявлявся в здатності акумулювати колективну думку, розвивати її в самобутніх підходах до досліджуваного об'єкта. А об'єктом цим була українська мова, її структура, історичний розвиток, місце в національній культурі. Часом історія одного слова розкривала таємниці сприйняття світу українцями, особливості їх образного мислення. Віталій Макарович любив заглиблюватися в історію слів, в історію писемних пам'яток, перекладних і оригінальних. Досить згадати його розвідки-бліскітки про історію окремих українських слів, наприклад слова *цятка*, уживаного спочатку в церковнослов'янському перекладному тексті як відповідник грецького *лента* (поняття 'гроші'), а згодом узвичаєного в народнорозмовній українській мові у значеннях 'крапля', 'краплинка', 'плямка'. Фіксуючи це слово в Словнику за редакцією Б. Грінченка з тлумаченням «прикраса», «шматочки перламутру, вживаного для інкрустації», дослідник вважає, що це значення було проміжним між давнім і сучасним. Його цікавили внутрішні процеси семантичного розвитку, спричинені синонімічними, омонімічними, антонімічними відношеннями між словами, явищами метонімії, метафоризації тощо, а також семантичні процеси, зумовлені іншомовним впливом.

Усе, чого торкався допитливий розум Віталія Макаровича, набувало завершеної, викінченої форми: чи то були вироблені разом із М. М. Пещак правила видання пам'яток з історії мови, чи бачення історії української мови в динаміці її структурних рівнів, чи глибоке проникнення у характер взаємодії лексичної та граматичної семантики, чи розуміння принципу динамічної стабільності, характерного для функціонування реального правописного закону, за яким оцінюється рівень розвитку сучасної літературної мови.

Усе це творило комплексний образ історії української мови, власне, історії, освяченої писемними традиціями, тобто історії *літературної* мови. Своє бачення історичного розвитку української літературно-писемної традиції від найдавніших часів до сучасності дослідник подав у монографічному дослідженні

«Історія української літературної мови», в якому наголошено на зв'язку української літературної мови з рівнем розвитку національної свідомості, зі станом державності чи бездержавності нації. Від цих позамовних чинників залежить функціонально-стильове розгалуження літературної мови, динаміка її словника.

Увага до мовних фактів, які не втомлювався збирати дослідник на різних часових зрізах української мови, не завадила філософському осмисленню мовних процесів, про що свідчать колективні праці, ініційовані Віталієм Макаровичем. Його редакторська діяльність не була формальною: своєю практикою редагування він умів навчати авторів і сам давав зразки досконалого наукового тексту, в якому свіжа думка не губилася серед нав'язливої псевдонауковості, а втілювалася в довершені чіткі формулювання.

Спостереження автора щодо співвідношення експресивних і функціональних стилів в історії української літературної мови відкривають широке поле досліджень з історичної стилістики, допомагають усвідомити зміну стилістично-оцінної семантики слів, що знаходить відображення в стилістичних ремарках сучасних лексикографічних праць.

Великої ваги надавав академік популяризації знань про українську мову, створенню нового покоління підручників. За його ініціативи у план наукових досліджень Інституту мовознавства було введено тему «Мовознавство і школа». Він завжди дбав про доступність викладеного в підручнику матеріалу (підручник з української мови для старших класів витримав шість видань). Показово, що одна з останніх статей Віталія Макаровича присвячена дослідженню мови дитячої літератури, бо ж саме сприймання дітьми творів української літератури, виховання на художніх текстах мовних смаків забезпечують значною мірою функціонування, соціальний статус зразкової літературної мови в сучасному суспільстві. Норми такої мови формуються змалку, під час навчання учнів у загальноосвітній школі; автоматизм використання нормованої мови залежить від культивування в суспільстві зразкової літературної мови.

Як перший завідувач новоствореного в Інституті мовознавства відділу культури мови (1971 р.) Віталій Макарович роз-

робив концепцію цього відділу, яка полягала в теоретичному обґрунтуванні феномену літературної норми. Мовну норму дослідник бачив у її діалектичному розвитку, як невіддільний складник історії української літературної мови, а значення літературної мови оцінював у контексті історії нашої культури.

Показово, що перші наукові публікації Віталія Макаровича (у співавторстві з колегою В. В. Коптіловим), до яких залучила аспірантів-україністів професор А. П. Коваль, були присвячені питанням мовної культури, популяризації літературних норм у часописі «Українська мова в школі».

Віталій Макарович Русанівський мав розум, що відгукувався на все нове. Його монографія про структуру українського дієслова, написана в час активного запровадження в лінгвістичних дослідженнях структурних методів, і тепер залишається зразком ефективного застосування теоретичних та індуктивно-емпіричних знань про цю важливу частину мови. Дослідник вибудував струнку теорію, упорядкував значний фактичний матеріал з історії структури українського дієслова, і це дослідження стало фундаментом його докторської дисертації (захистив у 1970 році). А втім, організований розум Віталія Макаровича працював над тим, щоб донести наукові спостереження про дієслово до учнів, учителів. Саме популярна праця «Дієслово — рух, дія, образ» засвідчила особливий талант популяризатора лінгвістичних знань, його вміння сказати просто, дохідливо про складні наукові поняття, зацікавити читача «сухим» граматичним матеріалом.

Свої знання, наукові зацікавлення, що охоплювали граматику, історію мови, історію літературної мови, лексикографію, В. М. Русанівський широко використовував у практичній роботі, а що практика найтісніше пов'язана з культурою мови та стилістикою, то цілком природно, що в кожній сфері граматичної, лексичної, історичної стилістики дослідник залишив свої цікаві, глибокі наукові розвідки, спостереження. Вчителі-практики, автори підручників з української мови цілком слушно взяли на озброєння висловлювання Віталія Макаровича про зв'язок мовної культури із загальною культурою людини, з її національною свідомістю.

Національна свідомість і мова — проблема, яка найповніше розкривається на прикладі творчості Т. Г. Шевченка. Мова Шевченка постійно привертала увагу Віталія Макаровича як у плані текстології (зокрема, вчений консультував видавців творів Шевченка щодо прочитання авторських рукописів), так і щодо визначення ролі поета в історії української літературної мови.

Про мову Шевченка в контексті української писемної традиції написано чимало праць, але дослідження В. М. Русанівського «У слові — вічність» вирізняється цілісним, власне системно-лінгвістичним осмисленням мовотворчості поета.

Насичена фактографічним матеріалом праця мовознавця розкриває читачеві джерела, на яких формувалася мовна особистість Шевченка, його мовно-національна свідомість.

Наголосимо, що ім'я Віталія Макаровича Русанівського відоме як у лінгвоукраїністиці, так і в славістиці. Причому не лише завдяки розвідкам про взаємодію слов'янських мов, а й завдяки організаційному талантові українського вченого. Він багато років очолював Український комітет славістів, брав участь у славістичних конгресах, забезпечив високий рівень проведення 1983 року IX Міжнародного конгресу славістів у Києві.

Не можна не згадати про таку рису характеру Віталія Макаровича, як уміння працювати в колективі, контактувати з людьми. Академічні звання не заважали йому бути простою, демократичною, легкою в спілкуванні людиною. Він завжди знаходив спільну мову з редакторами видавництв, де виходили його праці, з творцями літературно-художніх передач на радіо і телебаченні (про його толерантність, відчуття потреб часу й використання в тогочасних умовах офіційної ідеології можливостей плекання зразкової української мови згадує добрим словом багаторічний редактор тодішньої радіопередачі «Слово про слово» Н. К. Бойко).

Поява в нашій культурі такої постаті, як Віталій Макарович Русанівський, не була випадковою. На те були суб'єктивні й об'єктивні причини.

Він народився в сім'ї українських інтелігентів, філологів, для яких найвищими, найдорожчими ідеалами були Шевченко-

ві святині — від Дніпрових круч і широких українських степів до народної пісні й народного слова.

Батько, Макар Олексійович Русанівський, був доцентом кафедри української літератури Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, обіймав посаду декана філологічного факультету. У перші дні війни його заарештували, звинувативши в українському буржуазному націоналізмі. Без суду й слідства його було страчено в Лук'янівській в'язниці. Реабілітовано 1956 року.

Мати, Лизавета Омелянівна Серeda, все життя присвятила творчій роботі в Музеї Тараса Шевченка. Історичний погляд на українську мову вироблявся у Віталія Макаровича під впливом його наукового керівника Петра Дмитровича Тимошенка, закоханого в історію української мови, в науку про писемні пам'ятки нашої мови.

Закладене в родині й розвинуте в університеті в 50-60 роки ХХ ст. (часи хрущовської відлиги) шанобливе ставлення до українського слова, бажання присвятити його дослідженню все життя поєдналися з неабиякою працелюбністю й працездатністю Віталія Макаровича, який з однаковою відповідальністю ставився до будь-якої роботи — від розшифрування рукописів і підготування до друку українських грамот (пам'яток середньовіччя) до осмислення процесів, що відбувалися в найновішій українській літературній мові, до бачення перспективи створення словників української наукової термінології й багатотомного словника української літературної мови, який має відобразити просторінь української мовної свідомості на початку ХХІ ст.

Коли оглядаєш список праць В. М. Русанівського, дивуєшся, як змогла одна людина охопити такий обшир інформації, здійснити дослідження, висловити свою думку в різних галузях філологічної науки. Для цього потрібні були велика працездатність, любов до своєї справи і, справді, надзвичайно *організований розум*.